

 <http://orcid.org/0000-0002-5412-3925>

Anna Nowicka-Struska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
anostruska@gmail.com

Zabawy pobożno-wesołe warszawskich karmelitanek bosych Bonawentura od św. Stanisława, *Emblematy na obraz dziada* – cykl z siedemnastowiecznego rękopisu karmelitańskiego

Abstract

**Pious and Merry Games of the Warsaw Discalced Carmelite Sisters.
Bonaventure of St Stanislaus, *Emblematy na obraz dziada*—A Cycle
from a 17th-Century Carmelite Manuscript**

The research problem related to the achievements of religious orders in Poland in the early modern period is the incomplete knowledge of literary culture and reading preferences of religious communities in Poland in the 17th century. The popularity of emblems was particularly influenced by female readers and their reading preferences. This is exemplified by the addressees of the cycle presented below and the discovery of a previously unknown series of emblems of Bonaventure from St Stanislaus, born Stanisław Frezer (1638–1687). The cycle is included in the codex that belonged to Bonaventure, who also authored ascetic and theological writings from the Carmelite circle. The handwriting of the text indicates his authorship. The cycle was commissioned by Warsaw Carmelites, whose spiritual patron was Bonaventure of St Stanislaus. The creation of this series of emblems was connected with a kind of social play that the Carmelite nuns engage in during their monastic recreation in 1677.

Seventeen short works were written by Bonaventure of St Stanislaus as complimentary to his painting depicting a beggar. The image, which has not survived to this day, and the circumstances of the creation of the emblem cycle were described in Frezer's manuscript biography published in the same codex no. 243 held in the Discalced Carmelite Sisters' Library in Cracow. The unusual inspiration of the character that belonged to the low culture is evidenced by subsequent works whose titles always evoke the attribute of the beggar, a characteristic feature of this character or his activity: *Old age, Grey hair, Beard, Poverty, Coat, Cold, Hunger, Bag, Basket, Pot, Stilt or Stick, Singing, Name of God, Alms, God bless you, Prayers*. The motto is biblical, usually partly localized. The subscription to the emblem provides a joint interpretation of the motto and the title, as well as a devotional instruction as to the conduct or devotional practice. Only one manuscript with this text has survived to date.

Keywords: emblematics, religious literature, Baroque, religious orders, 17th-century literary culture, Discalced Carmelite Sisters, Polish prose

Zakon karmelitanek bosych w Polsce postrzegany był w XVII wieku jako jeden z najostrzejszych w swych rygorach zakonów żeńskich, którego reguła stawiała siostronom szczególnie trudne wymagania, takie jak: milczenie, praktyki ascetyczne, izolacja¹. Tymczasem niektóre rękopisy karmelitańskie odsłaniają łagodniejszą twarz konwentów Ordo Carmelitarum Discalceatorum i pokazują życie wspólnoty od nieco innej strony. Zaskakującym przykładem specyficznej „zabawy” zakonnej jest cykl emblematycznych tekstów pióra karmelity bosego Bonawentury od św. Stanisława, opiekuna i przyjaciela warszawskich karmelitanek bosych w drugiej połowie XVII wieku. Zamieszczona tu edycja pokazuje także, że zakonne rękopisy wciąż obfitują w niezbadane zabytki piśmiennictwa staropolskiego.

¹ Zob. K. Targosz, *Piórem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII wieku o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków 2002, s. 81; por. C. Gil, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII–XIX wieku*, Kraków 1997, *passim*; M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996, *passim*.

Celem niniejszej publikacji jest przede wszystkim zaprezentowanie edycji tego krótkiego cyklu. Jego szerokie konteksty kulturowe zostały przedstawione podczas konferencji naukowej *Inwencja i inspiracja w kulturze wczesnonowożytnej* (Kazimierz Dolny 27–29 czerwca 2016)². Rozpowszechnienie emblematyki w kulturze Rzeczypospolitej XVII wieku nastąpiło później niż w Europie Zachodniej³. Różnorodność zjawisk emblematycznych, interdyscyplinarność tego gatunku, zróżnicowanie formalne i wszechstronność zastosowań sprawiły, że wspólnym mianownikiem tego heterogenicznego zjawiska było „interpretowanie świata za pomocą zwizualizowanej alegorii, symbolu i analogii”⁴. Pomimo wielu prób normatywnego określenia gatunku trudno jest wskazać, który z najczęściej wymienianych elementów emblematu należałoby uznać za kluczowy czy niepodważalny⁵. Przyjmowane najczęściej trójczłonowe zespolenie słowa i obrazu obejmujące motto, obraz i subskrypcję jest zaledwie początkiem nie-

² A. Nowicka-Struska, *Nieznany cykl Emblematy na obraz dziada z rękopisu karmelitańskiego Bonawentury od św. Stanisława, Frezera*, w: *Inwencja i inspiracja w kulturze wczesnonowożytnej*, red. M. Pieczyński, B. Niebelska-Rajca, Warszawa 2018, s. 252–267.

³ Zob. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, *Wstęp*, w: M. Mieleszko, *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, red. nauk. D. Chemperek, Warszawa 2010, s. 14.

⁴ *Ibidem*, s. 11; zob. także R. Grześkowiak, „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”. Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie Pia desideria Hermana Hugona, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 249–299.

⁵ Zob. A. Bielak, *W labiryncie teorii gatunkowej emblematu. Wokół zbioru Emblemata Zbigniewa Morsztyna*, w: *Ut pictura poesis / ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. A. Bielak, opieka nauk. P. Stępień, Warszawa 2013, s. 71–94; M. Górską, *Ut pictura emblema? Teoria i praktyka*, w: *Ut pictura poesis...*, s. 31–46; J. Pelc, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002; R. Krzywy, *Wstęp*, w: A. Alciatus, *Emblematum Libellus. Książeczka emblematów*, przeł. i koment. A. Dawidziuk, B. Dziadkiewicz pod kier. M. Mejora, wstęp i oprac. R. Krzywy, Warszawa 2002, s. III–XX; R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, *Wstęp*.

kończących się możliwości emblematów. To formalne zróżnicowanie w odniesieniu do najsłynniejszego zbioru epoki, *Pia desideria* Hermana Hugona, zauważył Radosław Grześkowiak:

Odmienne sposoby wyzyskania zbioru – obrazy pozbawione elementów skrypturalnych, obrazy dopełnione inskrypcją biblijną, obrazy uzupełnione cytatem patrystycznym, opatrzone inskrypcją przekład poetyckich subskrypcji, opatrzone inskrypcją poetycki komentarz do ryciny, opatrzone inskrypcją przekład skrótu wypisów patrystycznych, opatrzone inskrypcją przekład pełnego zestawu ekscerptów z pism ojców Kościoła – dowodzą, że wychodząc naprzeciw tak różnym potrzebom odbiorców, emblemat stawał się gatunkiem *par excellence* transmedialnym⁶.

Popularność emblematyki w kulturze polskiej XVII i XVIII wieku jest faktem niepodważalnym. Sztuka ta przeniknęła do świadomości odbiorczej poprzez katolicki kult obrazów, zainteresowanie perswazyją ikoniczną i pedagogiką obrazu zarówno po stronie katolicyzmu, jak i religii reformowanych (J.A. Comenius, *Orbis sensualium pictus*, 1658)⁷. Na modę tę niemały wpływ miała mistyka hiszpańska i jezuicka szkoła medytacji⁸. W sferze religijnej łączeniu obrazu ze słowem sprzyjała docierająca do Polski masowa produkcja kopersztychów wychodzących z niderlandzkich warsztatów rytowniczych rodziny Wieriksów czy Cornelisa Gallego⁹. Świadectwem bardzo dużego zainteresowania tego typu niderlandzkimi obrazkami w kręgach zakonnych są obszerne, nieskatalogowane dotąd, ich zbiory znajdujące się w krakowskim klasztorze Karmelitanek Bosych na Wesołej. W środowisku klasztornym zainteresowanie emblematyką i zjawiskami pokrewnymi było bardzo intensywne. Intymny kontakt

⁶ R. Grześkowiak, *Dialogi dzieł dawnych. Studia o intertekstualności literatury staropolskiej*, Gdańsk 2018, s. 13.

⁷ M. Praz, *Studies in Seventeenth-Century Imagery*, Roma 1975, s. 15.

⁸ Zob. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, *Wstęp*, s. 18.

⁹ Zob. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, *Nieznane polskie subskrypcje do emblematów Ottona van Veen i Hermana Hugona. Przyczynek do funkcjonowania zachodniej grafiki religijnej w kulturze staropolskiej*, „Terminus” 14 (2012), z. 25, s. 47–68.

odbiorcy z obrazem i towarzyszącym mu tekstem był wpisany w religijne medytacje i ćwiczenia duchowne¹⁰. Medytacyjne użytkowanie tekstów zespolonych z obrazem potwierdzają między innymi odkrycia utworów emblematycznych z konwentu Norbertanek w Imbramowicach oraz adaptacje *Pia desideria* Hermana Hugona pochodzące ze spuścizny karmelitańskiej¹¹. Popularność emblematów w klasztorach unaoczniają też odnotowane w zasobach bibliotecznych drukowane zbiory emblematyczne. Dwa egzemplarze *Pia desideria* już w 1630 roku mieli wiśniccy karmelici bości¹², w Bibliotece Karmelitanek Bosych (dalej BKB) w Krakowie na Wesołej zachowały się dwa egzemplarze pierwodruku przekładu *Pia desideria* autorstwa Aleksandra Teodora Lackiego¹³. Karmelitanki w zbiorach literatury religijnej miały też pokrewne emblematyczne edycje tekstów Marcina Hinczy¹⁴. Karmelitańscy kaznodzieje znali i wykorzystywali zbiory Silvestra Petrasancty i Diega de Saavedra Fajarda¹⁵. Jak pokazują ba-

¹⁰ Zob. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, *Wstęp*, s. 19.

¹¹ Zob. M. Mielieszko, *Nabożne westchnienia Duszy poczynającej, postępującej, doskonałej służące [...] oraz idem, Serce poświęcone kochającemu Jezusowi*, w: *idem, Emblematy*; A. Nowicka-Struska, „Strzały serdeczne z Pisma świętego i ojców świętych zrobione, a od dusze nabożnej ku niebu wypuszczone”. Siedemnastowieczna adaptacja *Pia desideria* Hermana Hugona z rękopisu lubelskich karmelitanek bosych klasztoru Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, „Terminus” 18 (2016), z. 2 (38), s. 131–157. Zob. także: J. Gwóźdźnik, *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015, s. 184, 195; L. Kwiatkowska-Frejlich, *Funkcje potrydenckiej sztuki kościelnej. Nowożytny wystrój kościoła Brygidek w Lublinie*, Lublin 2009, s. 191–202; R. Grześkowiak, „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”..., s. 263.

¹² J. Długosz, *Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu (1630–1649)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 13 (1966), s. 152.

¹³ A.T. Lacki, *Pobożne pragnienia. Trzema księgami przez wielebnego ojca Hermana Hugona Societatis Jesu łacińskim opisane językiem [...] polskim przetłumaczono wierszem*, Kraków: J. Schedel, 1697, sygn. BKB 418/I; 1665/I.

¹⁴ M. Hincza, *Chwała z Krzyża, której i sobie i nam nabył Jezus ukrzyżowany [...]*, Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1641, sygn. BKB 133/I; 1386/I.

¹⁵ Zob. A. Nowicka-Struska, *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008, s. 149–159.

dania, na upowszechnienie emblematyki w szczególny sposób miały wpływ kobiety jako odbiorcy i ich preferencje czytelnicze. Fakt ten pozostaje w ścisłym związku z adresatkami poniżej prezentowanego cyklu¹⁶.

Z dotyczącego starych druków zestawiania bibliograficznego dokonanego przed wielu laty przez Paulinę Buchwald-Pelcową wynika, że największa produkcja wydawnicza emblematów polskich przypadła na ostatnie dwudziestolecie XVII wieku¹⁷, choć jak wiadomo, wynalazek Alciatusa został zaszczerpiony na gruncie polskim w poprzednim stuleciu. Z XVII wieku pochodzi również odnaleziony przeze mnie w rękopisie z drugiej połowy tego stulecia cykl emblematyczny, który znajdował się w klasztorze warszawskich karmelitanek bosych, a po tak zwanych kasatach józefińskich trafił do Krakowa.

Rękopis autorstwa ojca Bonawentury przechowywany jest w Bibliotece Karmelitanek Bosych przy ul. Kopernika w Krakowie pod sygnaturą 243. Za życia karmelity należał do niego, a po śmierci zakonnik karmelitanki uzupełniły zawartość, wpisując między innymi niezwykle obszerny żywot Bonawentury od św. Stanisława oraz teksty hagiograficzne dotyczące jego rodzonej siostry, również zakonnicy należącej do Ordo Carmelitarum Discalceatorum.

Stanisław Frezer, w zakonie noszący imię Bonawentura od św. Stanisława, był w swoim czasie jednym z najbardziej wyrazistych polskich pisarzy karmelitańskich. Urodził się w 1638 roku jako syn Aleksandra i Barbary Szczepanowskiej, studiował w Akademii Krakowskiej¹⁸. W 1655 roku wstąpił do zakonu karmelitów bosych. Związany był

¹⁶ Zob. R. Grześkowiak, „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”..., s. 269–277.

¹⁷ Wynika to z zestawienia chronologicznego przedstawionego przez Paulinę Buchwald-Pelcową (*Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, Wrocław 1981, s. 258–268).

¹⁸ Zob. D. Wider, „Pieśni Salomonowych o duszy zakonnej wytłumaczenie” o Bonawentury Frezera OCD (1638–1687), w: *Karmelici bosy w Polsce 1605–2005. Księga jubileuszowa*, red. C. Gil, Kraków 2005, s. 387–407.

z męskimi klasztorami w Lublinie, Poznaniu, Przemyślu i Warszawie. W zgromadzeniu przeszedł ścieżkę kariery zakonnej, sprawował kilka wysokich w hierarchii prowincji urzędów. Kolejno był przeorem przemyskim (1675–1676), definitorem prowincjalnym w Warszawie (1676–1682), a kilka lat przed śmiercią – prowincjałem zakonu w Polsce (1683–1687). Uczył też w studium zakonnym w Lublinie filozofii, a teologii w Przemyślu i Krakowie. Zmarł w Warszawie 3 stycznia 1687 roku¹⁹. Do dziś w krużgankach klasztoru w Czernej znajduje się portret ojca Bonawentury²⁰. Jak wielu zakonników karmelu Frezer sprawował opiekę duchową nad karmelitankami bosymi, a szczególne relacje miał z warszawskimi siostrami – był ich spowiednikiem, kaznodzieją i kierownikiem duchowym.

Bonawentura od św. Stanisława pozostawił znaczną liczbę pism ascetycznych i nauk duchowych. Do dziś zachowało się wiele kopii jego tekstów, przede wszystkim w zasobach Biblioteki Karmelitanek Bosych w Krakowie. Na formację karmelitanek oddziaływał przez ekshortacje, kazania, nauki, zbiory konferencji, na przykład *Pieśni Salomonowych wytłumaczenie*, stanowiące obszerny komentarz do *Pieśni nad Pieśniami*²¹. W zasobach BKB znajduje się czternaście kopii dłuższych tekstów Bonawentury od św. Stanisława, niewielki zbiór także w Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych²². Jeden z rękopisów, o numerze 24, złożony wyłącznie z tekstów tego autora, obejmuje około ośmiuset stron, co uwidocznia jego zapał twórczy.

¹⁹ K. Furmanik, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607–1998*, I, [cz.] 1–2: *Prowincja polska pod wezwaniem Ducha Świętego 1607–1750*, Kraków 2002, s. 254–256; E. Ozorowski, *Frezer Stanisław, Bonawentura od św. Stanisława*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 489–490. O roli Frezera w siedemnastowiecznym karmelu polskim zob. A. Smagacz, *Karmelici bosy w Lublinie 1610–1864*, Lublin 2012, s. 283, 304; B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.

²⁰ B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 339.

²¹ D. Wider, „*Pieśni Salomonowych o duszy zakonnej wytłumaczenie*”..., s. 3.

²² *Ibidem*, s. 17.

O popularności karmelity za życia świadczą zachowane żywoty ojca Bonawentury. W XVIII wieku zostały one opublikowane w zakonnym zbiorze hagiograficznym Tomasza Osmolskiego *Konterfekt życia przykładowego* (1747)²³, później zaś, w 1767 roku, tekst ten znalazł się w poczytnym zbiorze *Matka świętych Polska* Floriana Jaroszewicza²⁴.

Bonawentura Frezer w szczególny sposób wpisał się w historię karmelu polskiego także dlatego, że za jego przykładem do zakonu wstąpiło również jego rodzeństwo. W zakonie znalazły się siostry: Krystyna – Mariancylla od św. Józefa, Elżbieta – Franciszka Teresa od Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, Franciszka – Rozalia od Jezusa Maryi, oraz bracia: Michał – Jan Kanty od Ofiarowania oraz Zygmunt (brat stryjeczny) – Szymon od Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel²⁵, a jedna z sióstr została przeoryszą karmelitanek warszawskich²⁶. Rodzinne związki zakonne były w epoce staropolskiej spotykanym zjawiskiem²⁷, jednak tak liczny udział w jednym zakonie członków tej samej rodziny stanowił rzadkość, co odnotowywały również wspomniane wyżej kompendia hagiograficzne.

Cykl prezentowany w tym artykule został napisany w szczególnych okolicznościach. W rękopisie nr 243 dziś znajduje się on na początku zdefektowanego kodeksu, w którym brakuje dwudziestu ośmiu pierwszych kart. Ponadto umieszczone są tu listy zakonnika, zapiski robocze i luźne notatki. Najprawdopodobniej kodeks sta-

²³ T. Osmolski, *Konterfekt życia przykładowego* [...], Kraków: Michał Józef Antoni Dyaszewski, 1747, s. 156–166.

²⁴ F. Jaroszewicz, *Matka świętych Polska* [...], Kraków: Stanisław Stachowicz, 1767, s. 420–429.

²⁵ C. Gil, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce...*; *Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie*, wstęp, przeł. i oprac. C. Gil, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne” 2 (2009), s. 143–378.

²⁶ Zob. C. Gil, *Słownik polskich karmelitanek bosych 1612–1914*, Kraków 1999; B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 81; *Kronika klasztoru karmelitów bosych...*, s. 249–250, 264–268.

²⁷ Zob. M. Borkowska, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002, s. 28–29.

nowił rodzaj notatnika. Wpisy i materiały pochodzące od karmelity uzupełnione zostały uwagami archiwistycznymi poczynionymi przez zakonnice warszawskie po jego śmierci²⁸. Na końcu zbioru wpisano żywot Bonawentury od św. Stanisława, Frezera, w którym znajduje się ustęp odnoszący się do okoliczności powstania interesującego mnie cyklu:

Osobliwie podczas zamknięcia naszego [w 1677 roku w Warszawie – A.N.-S.] to jest podczas powietrza, przez rok prawie cały, trudno wyrazić naszej pociechy w Bogu z tego wielbego ojca, który mieszkając przy nas, i za spowiednika, i za wikaryjgo będąc nam naznaczony, na każdy dzień powiadał nam egzortacje cudownie śliczne, żeśmy jako na jakie najweselejsze gody szły, kiedy po trzeciej zadzwoniono, czasem też w rekreacją wieczorną albo poranną. Wynajdował cudowne, mądre, wesołe a wielce duchowne sposoby do ucieszenia nas w Panu Bogu. Czasem sentencyje śliczne pisząc i pod literą, której się co dostanie, rozdając. Jednego czasu spytał się, będąc u kraty, czym by Pana Jezusa jutro w duszach swoich cieszyć. A miała być rekreacja ekstra. Jaka taka odpowiedziała, o czym rozumiała. Niektóre też mówiły, że śpiewaniem. A miały natenczas katary wielkie. Matka nasza (którą natenczas była matka Maryjancylla, rodzona tego wielbego ojca) rzekła: „O, pięknieć Pana Jezusa ucieszycie, chyba jako ten dziad na ulicy”. A śpiewał w tę godzinę dziad na ulicy szpetnie. Ociec nasz, ucieszywszy się, odpowiedział: „Niechże jutro będzie rekreacja dziadowska, za to, że was matka tak upokorzyła. Przyprowadzę ja do was dziada, co wom pomoże śpiewać Panu Jezusowi”. Przyszedł tedy, rano odprawiwszy mszę świętą, potym do kraty przyszedł z dziadem, którego sam w nocy namalował: z pacierzami, z torbą, namilszego dziadusia. A przy tem kilkanaście sentencyj o wszystkich dziadowskich własnościach. Beł tam kiej, koszałka, śpiewanie, Bóg zapłać, a każdą rzecz z Pisma Świętego bardzo pięknie objaśnił i duchownie, żeśmy niegdy weselejszej i duchowniejszej rekreacyjej nie miały. I napotym, póki to zamknięcie nasze serdecznie w Panu Bogu trwało, nie minęła żadna rekreacja bez osobliwych sentencyj jakich i pobudek cudownie miłych, a duchownych do miłości Bożej (s. 140–141).

²⁸ Zob. A. Nowicka-Struska, *Listy w kręgu kulturowym karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku. Ze studiów nad rękopisami z Biblioteki Karmelitanek Bosych*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5: *Stulecia XVII–XIX. Nowa perspektywa historycznoliteracka*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 208–210.

Jak pokazuje ten tekst, nie tylko życie duchowe karmelitanek warszawskich było ściśle powiązane z osobą ojca Bonawentury, ale także ich „życie towarzyskie” za klauzurą. Fragment zdradza także niecodzienną inspirację tekstu i obrazu, który Bonawentura wymalował karmelitankom. W tym miejscu można nadmienić, że najwyraźniej był on utalentowany w wielu innych sztukach poza sztuką słowa. Jak wspominają kroniki, śpiewał, komponował i grał na klawikordzie. Żywot zaś rzuca światło na jego nieznanne dotąd umiejętności malarzkie. Trudno oprzeć się wrażeniu pewnej lekkości narracji, żartobliwości *inventio* literackiej zabawy przywołującej sylwetkę podkościelnego dziada, ocieplających wizerunek surowego karmelu.

Wprawdzie cyklowi nadałam roboczy tytuł: *Emblematy na obraz dziada*, ale jego istotnym kontekstem jest ludzka starość. Schyłkowy okres życia i wyniszczenie fizyczne wpisane były w kulturowy wizerunek dziada. Jednocześnie należy uwzględnić, że cykl ten był adresowany do zbiorowości mieszkających za murem warszawskiego klasztoru kobiet, które w 1677 roku w większości były w zaawansowanym wieku średnim, co można ustalić na podstawie zachowanych danych osobowych klasztoru²⁹.

Na zbiór ten składa się siedemnaście krótkich tekstów związanych z niezachowanym, choć istniejącym wówczas i prezentowanym przez autora odbiorczyniom obrazem. Utwory te razem tworzą wizerunek wędrownego dziada. Wszystkie one mają podobną budowę. Tytuł przywołuje zawsze atrybut dziada, charakterystyczną cechę postaci lub jej aktywności: *Starość, Siwy włos, Broda, Ubóstwo, Płaszcz, Zimno, Głód, Torba, Koszałka, Garnek, Szczudło, Kij albo laska, Śpiewanie, Imię Boże, Jałmużna, Bóg zapłać, Pacierze*. Motto stanowi fragment biblijny przytoczony po polsku i po łacinie, zazwyczaj częściowo zlokalizowany. Interpretacyjne zespolenie motta i tytułu następuje w subskrypcji, w której także często pojawia się pouczenie czy wskazówka nabożna co do postępowania lub praktyki dewocyjnej. Kolejne utwory zostały przez Bonawenturę od św. Stani-

²⁹ C. Gil, *Słownik polskich karmelitanek bosych...*

sława ponumerowane, zapisom towarzyszą reklamanty, zaś po ostatnim fragmencie, *Pacierz*e, znajduje się adnotacja „fecit 17”, co można rozumieć jako zakończenie cyklu.

Zasady edycji

Tekst został poddany transkrypcji z zastosowaniem następujących zasad:

- Zmodernizowano grafiē (*pobożny* → *pobożny*).
- Dostosowano do zasad współczesnych interpunkcję tekstu.
- Zmodernizowano ortografię i ograniczono nadfrekwencyjne użycie wielkich liter (*Cnotach* → *cnotach*, *Duszy* → *duszy*).
- W przypadku leksemów związanych ze sferą *sacrum* zastosowano pisownię wielką literą (*Krzyż*).
- Dostosowano do obowiązujących zasad pisownię łączną i rozdzielną (*wobjawieniu* → *w objawieniu*; *wkościel*e → *w kościel*e).
- Ujednolicono zróżnicowanie ze względu na położenie na *i*, *y* (*iest* → *jest*, *swoiey* → *swojej*).
- Wyrównano i ujednolicono zmiękczenia spółgłosek nosowych (*Panski* → *Pański*).
- Samogłoski nosowe konsekwentnie oznaczono w miejscach, w których nie zostały odnotowane (*bedzie* → *będzie*), ale zachowano wyraźne oboczności i historyczne zróżnicowanie nosówek *ę//ą*: *moję*, *twoję*, *świętobliwość* [= *świętobliwość*].
- W rzeczownikach pochodzenia obcego, biorąc pod uwagę dawną wymowę, rozszerzono do formy wzdłużonej grupy *ij*, *yj*, *yi*: *obserwancyia* → *obserwancyja*.
- Zmodernizowano formy typu *szczudło* → *szczudło*; *szczęśliwy* → *szczęśliwy*.
- Pozostawiono formę spójnika *abo* używaną równoległe do *albo*.
- Pozostawiono występującą w dopełniaczu liczby pojedynczej formę: *garka*.

- Pozostawiono konsekwentnie stosowane dawne formy przymiotnikowe typu *ziemskiem* oraz formy czasownikowe czasu przeszłego typu *uniżeł* [= *uniżył*], *ważeło* [= *ważyło*], a także formę stopnia najwyższego przymiotnika *naświętszy* [= *najświętszy*]. W dawnej formie pozostawiono także formę rzeczownikową *sumnienie* [= *sumienie*] oraz konsekwentnie używany liczebnik *siedm* [= *siedem*]. Pozostawiono konsekwentnie stosowaną formę *stukło* [= *stłukło*].
- Często pojawiające się skróty *S.* [= *święty*], *Nas.* [= *Najświętszy*] oraz *Przenas.* [= *Przenaświętszy*] rozwinięto bez oznaczania.

Lokalizacje fragmentów biblijnych na podstawie: *Biblia to jest księgi Starego i Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego [...]* przez Jakuba Wujka z Wągrowca [...], Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1599. Z tej edycji pochodzą też wszystkie cytaty z Pisma Świętego.

Zastosowane skróty i oznaczenia:

< > emendacje i koniektury

[] uzupełnienia redakcyjne i rozwinięcia skrótów.

Bonawentura od św. Stanisława, Stanisław Frezer *Emblematy o starości i nędzy ludzkiej*

1. Starość

„Benedices coronae anni” (*Psal[mus]* 64)³⁰.

„Pobłogosławisz koronie roku”.

Korona lat jest starość według Platona, która zdobi wiek ludzki³¹. A według duchownych tłumaczy Pisma Świętego jest korona lat *perseverantia* – dotrwanie w dobrym. Uczynku albo w cnotach.

³⁰ Ps 64,12: „Błogosławić będziesz okręgowi roku”.

³¹ Platon swe poglądy na starość zawarł w *Państwie*, *Prawach* i *Fajdrocie* – *Państwo* I, 328; III, 412; III, 690; *Prawa* II, 666; IX, 929; *Fajdros* VI, XV, XVII, LI;

Według tego, co Jan święty słyszał w Objawieniu: „Nie będzie koronowany albo ten, który dotrwa w świątobliwym życiu”³².

Miej cnotę dotrwania, a będziesz ukoronowana w lata.

2. Siwy włos

„Cani autem sunt sensus hominis et aetas hominis vita immaculata” (*Sap[ientiae]* 4)³³.

„Siwe są zmysły ludzkie i lata człowieka – żywot niezmazany” (Mędrzec w r[ozdziale] 4).

Zmysły nasze tak są przydane na ozdobę duszy, jako włosy na ozdobę głowy ludzkiej. Wtenczas tedy są zmysły nasze siwe i w starości swojej poważne, kiedy czysty, święty, pobożny i żadnem grzechem niezmazany żywot prowadzimy.

Żyj pobożnie, a doczekasz się szczęśliwej starości.

3. Broda

„Sicut unguentum in capite, quod descendit in barbam, barbam Aaron” (*Psal[mus]* 132)³⁴.

„Jako olejek na głowie, który spływa na brodę, brodę Aaronową” (w *Psal[mie]* 132).

Zob. G. Minois, *Historia starości od antyku do renesansu*, przeł. K. Marczevska, Warszawa 1995, s. 67–70.

³² Jest to swobodna parafraza ustępu Ap 2,10: „Bądź wierny aż do śmierci, a dam ci wieniec życia”; *albo* – partykuła wyrażająca przypuszczenie, którego sens można sparafrazować jako: „Żaden nie będzie koronowany, chyba że ten, który wytrwa w świątobliwym życiu”.

³³ Mdr 4,9: „Sędziwością jest roztropność człowiecza, a wiek starości, żywot niepokalany”; w Wulgacie (Mdr 4,8–9): „cani autem sunt sensus hominis, et aetas senectutis vita immaculata”, użyty cytat łaciński jest niedokładny. Wulgatę cytuję za: *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam editio electronica*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1546-04-08,_Sancti_Auctores,_Vetus_Testamentum_'Vulgata_Clementina'_LT.pdf.

³⁴ Ps 132,2: „Jako olejek na głowie, który spływa na brodę, brodę Aarona”.

Olejek znaczy mądrość. Głową jest Chrystus, Aaron jest najwyższy biskup, papież, namiestnik Chrystusów. Broda tego Aarona jest w Kościele Pańskim, według Hugona³⁵, powaga świętobliwości zakonnej, a naszymu to zakonowi osobliwie służy, bo najstarszy, ponieważ jeszcze od Eliasza zaczęty³⁶. Zlewa się tedy olej mądrości z głowy Chrystusa na tę brodę, to jest zakon nasz. Ale jako nie może inaczej olejek z głowy spływać na brodę, tylko przez twarz, oczy i czoło. Czoło nasze – reguła, oczy – śluby, twarz – sumnienie, wtenczas gładkie, kiedy bez grzechu i w obserwancyj³⁷ zakonnej.

Staraj się o to wszystko, a spłynie mądrość Chrystusowa na cię.

4. Ubóstwo

„Infirmata est in paupertate virtus mea”³⁸.

„Zemdlała w ubóstwie siła moja” (Psal[m] 30).

Komu siła, moc i zdolność ciała jest przeszkoda do zbawienia, niech wie, że w ubóstwie słabiej i mdleje, a tak będzie sposobny do otrzymania zbawienia. Bo kiedy przez umartwienie i ubóstwo ciało słabe, osobliwie przez dobrowolne umartwienie, natenczas dusza żywa i czerstwa³⁹ w zasługowaniu sobie zbawienia.

Kochaj się w ubóstwie i w umartwieniu.

³⁵ Hugo a Sancto Victore, titulus XXIV: *De unguento descendente a Christo in oram*, w: *Miscellanea* III (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina [PL], ed. J.-P. Migne, t. 127), Parisii 1853, kol. 714, tutaj również znajduje się odwołanie do Ps 132.

³⁶ Pełna nazwa zakonu karmelitów bosych brzmi: *Ordo Fratrum Carmelitarum Discalceatorum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo* – Zakon Braci Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel. Górę tę uznawano za kolebkę zakonu, a ponieważ miejsce to było związane z działalnością proroka Eliasza, jego kult był żywy w zakonie, a nawet uznawano go za założyciela karmelitów, zob. B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 21.

³⁷ *Obserwancyja* – łac. *observantia* – przestrzeganie reguły zakonnej, często jako reguła zakonna.

³⁸ Parafraza Ps 30,11: „Omdlały w nędzy siły moje”.

³⁹ Czerstwy – męzny, dziarski.

5. *Płaszcz podarty*

„Milites acceperunt vestimenta eius et fecerunt quatuor partes”
(*Joan [es] 19*)⁴⁰.

„Żołnierze wzięli szaty jego i podarli je na cztery części” (u Jana świętego w roz[dziale] 19).

Podrapane szaty albo łątany habit ma być ozdobą tych, co są na usługę Chrystusowej, ponieważ to nie kogo inszego, ale Chrystusa szaty podrapano pod Krzyżem. Kto tedy pod chorągwią Krzyża Chrystusowego zostaje, niechaj się nie wstydy habitu ubogiego i łątanego albo dziurawego.

6. *Zimno*

„Erat Petrus stans et calefaciens se” (*Joan 18*)⁴¹.

„Piotr stał u ognia i grzał się” (u Jana świętego w r[ozdziale] 18).

Cudowna rzecz, tegoż dnia był Piotr i tej godziny w Ogroju, której w pałacu An<n>asza, a przecie w Ogroju nie <by>ło mu zimno, ponieważ spał smaczno, a w pałacu zimno, że się grzać musiał. Przyczyna tego, że w Ogroju grzała miłość Boża Piotra, z której się zastawiał za Chrystusa, broniąc Go mieczem, a w pałacu nie było tej miłości, bo się Go zaprzął, dlatego wszytek oziębł.

Staraj się o miłość Bożą na zimę.

7. *Głód*

„Discipuli esurientes coeperunt vellere spicas, et manducare”
(*Mat[teus] 12*)⁴².

„Uczniowie łaknący wykruszali kłoski i jedli” (*Ma[teusz] 12*).

⁴⁰ J 19,23: „Żołnierze wzięli szaty jego (i czynili cztery części każdemu)”.

⁴¹ J 18,18: „A był [...] Piotr stojąc i grzejąc się”.

⁴² Mt 12,1: „Uczniowie jego głodni będąc poczęli rwać kłosie i jeść”.

Na to miejsce Pisma Hieronimus⁴³ powie, że to był znak ostrości życia uczniów Chrystusowych. Jest nauka, że ludzie zakonni, którzy się sercem być <mienia> uczniami Chrystusowymi i za Nim idą, nie powinni w porcjach⁴⁴ sobie przebierać, ale co im się trafi z ręki Chrystusowej, czy kłosek, czy kawałek chleba, to przyjąć za wielki posiłek.

8. Torba

„Conscidisti saccum meum et circumdedisti me laetitia”
(*Psal[mus]* 29)⁴⁵.

„Rozdarłeś wór albo torbę moją, a odziałeś mię radością”
(*Psal[m]* 29).

Ciało nasze jest pełne różności jak torba dziadowska. Kiedy Bóg ten wór zdiurawi, to jest śmierć dopuści, natenczas nas odzieje radością, to jest dusze na wieczną szczęśliwość zaprowadzi.

Pamiętka o śmierci niech ci będzie pociechą dla otrzymania rozkoszy niebieskich.

⁴³ Hieronimus Presbyter, *Commentarii in Evangelium Matthaei*, zob. E. Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum* [CPL], Steenbrugge 1995, 590; PL 26, kol. 76 B; Hieronimus Presbyter, *Opera*, Pars I: *Opera exegetica* 7, *Commentariorum in Matheum libri IV*, ed. D. Hurst, M. Adriaen, (Corpus Christianorum. Series Latina, t. 77), Turnhout 1969, libri 2, linea 283, w przekładzie polskim: „Jak czytamy także u innego ewangelisty, z powodu zbytniej niedogodności nie mieli nawet sposobności do spożycia posiłku i dlatego jako ludzie odczuwali głód. Odnosnie do tego zaś, że zacierają rękami kłosa na polu i łagodzą głód, jest to oznaką surowości życia tych, którzy nie szukają przygotowanych posiłków, lecz prostego pokarmu”, Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, przeł. i oprac. J. Korczak (Źródła Myśli Teologicznej, t. 46), Kraków 2008, s. 71.

⁴⁴ Porcja – racja żywieniowa, porcja posiłku.

⁴⁵ Ps 29,12: „Zdarłeś wór mój, a oblokłeś mnie weselem”.

9. Koszałka⁴⁶

„Offeret canistrum panum azymorum” (*Numer[um]*6)⁴⁷.

„Będzie ofiarował koszałkę chleba święconego”.

Każde Bóg wszechmogący za tych, co się słubami Jemu obowiązują, ofiarować kosz chleba. Przez ten chleb rozumieli tłumacze Pisma Świętego Przenaświętszy Sakrament. Uważcież, jaka jest godność zakonnych ludzi, że za nich na ofiarę Bogu jest naznaczony Naświętszy Sakrament od samegoż Boga.

Nabożeństwo do Naświętszego Sakramentu.

10. Garnek

„Moab olla spei meae” (*Psal[mus]* 59)⁴⁸.

„Moab, garnek nadziei mojej”.

Szczęśliwy, kto nadzieję swoją tak w sercu nosi i trzyma, jako w garku, nie jako w żelaznym albo mosiężnym naczyniu, ale w garku, który jako się stucze, co było w nim, zginie. Kto nadzieję swoją pokłada w doczesnej szczęśliwości, ma tę nadzieję jako w naczyniu mocnym, sercu swoim, nierad by, kiedy się naczynie nadziei stukło, nierad by śmierci, ale jak najdłużej rad by pociągnął życia. Ten zaś, co swoją nadzieję pokłada, ma w sercu nadzieję jako w garku, rad by, żeby co prędzej stuczono ten garnek, to jest ciało jego i życie doczesne, a jemu niebo dano.

Żyj z nadzieją jako w glinianem naczyniu, to jest pragniej wiecznych szczęśliwości.

⁴⁶ Koszałka – koszyk.

⁴⁷ Lb 6,14–15: „Ofiaruje kosz chlebów przaśnych”.

⁴⁸ Ps 59,10: „Moab, garniec nadzieje mojej”.

11. Szczudło

„Claudicaverunt a semitis suis”⁴⁹.

„Uchramowali od dróg swoich” (Psal[m] 17).

Kto przez spowiedzi częste sumnienie czyści, a w spowiedziach się nie poprawia ani w cnotach postępuje, jakoby jedną nogą albo zdrowo idzie, a na drugą chromie i na szczudle chodzi. Pragnienie zbawienia i cnoty albo doskonałości jest zdrowa noga. Sakrament spowiedzi bez twojej poprawy jest szczudło, które cię dźwiga i unosi chorego, sumnienie twoje.

Porzuć ty częste spowiedzi, a postępuj w cnotach, to szczudło odrzucisz, a obiema nogami zdrowymi chodzić będziesz, to jest z pragnieniem i skutkiem.

12. Kij albo laska

„Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt” (Psal[mus] 22)⁵⁰.

„Różga twoja i laska twoja, te mnie pocieszyły” (w Psal[mie] 22).

Tłumacze Pisma Świętego przez różgę i laskę rozumieją utrapienie i krzyż, który kochającym Boga bywa pociechą. Może się też rozumieć przez różgę Panna Naświętsza, jako mówi Pismo Święte: „Virga Jesse floruit” – „Różga Jessego zakwitła”⁵¹. A laska znaczy Józefa świętego, na którym się Chrystus jako na lasce <w>spierał, kiedy go miał za opiekuna i piastuna swego.

Oddaj się Im, a ci będą pociechą tobie.

⁴⁹ Ps 17,46: „Uchramowali z dróg swoich”.

⁵⁰ Ps 22,4: „Laska twoja i kij twój te mię cieszyły”.

⁵¹ Pochodzenie ustępu nie jest jasne, w tym brzmieniu nie występuje w Piśmie Świętym. Z procerstwa Izajasza pochodzi fragment: „Et egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet” (Iz 11,1–5), który uważany jest za źródło wielkiego tematu sztuki chrześcijańskiej, od średniowiecza poczynając – tak zwanego drzewa Jessego – czyli wyobrażenia przodków Jezusa.

13. Śpiewanie

„Vox cantantis in fenestra” (*Sophon[ias]* 2)⁵²

„Głos śpiewającego w oknie” (u Sofonijasza r[ozdział] 2).

Ubogi w oknie śpiewa: „Pauperibus”⁵³. O Naświętszej Pannie Kościół święty śpiewa. Oknem się stała do nieba⁵⁴. Jesteśmy wszyscy ubogimi żebrakami. Zaśpiewajmy w tym oknie, to jest w zasługach Panny Naświętszej, wołajmy do Boga: „Pauperibus”, a będzie nam błogo.

Nabożeństwo do Naświętszej Panny.

14. Imię Boże

„Si quid petieritis Patrem in nomine meo dabit vobis” (*Joan* 14)⁵⁵.

„Jeżeli o co prosić będziecie Ojca w imię moje, da wam” (u Jana świętego w rozdz[iałe] 14).

⁵² So 2,14: „Głos śpiewającego w oknie”.

⁵³ *Pauperibus* – łac. biedakom. Sens tego fragmentu jest niejasny.

⁵⁴ Temat Maryi jako okna do nieba był obecny w poezji religijnej od średniowiecza, był to także motyw ikonograficzny. W hymnach średniowiecznych temat obecny w *O gloriosa Domina excelsa super sidera*, zob. R. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne. Studia filologiczne*, Kraków 2002, s. 46, 53. W polskiej barokowej poezji maryjnej temat ten pojawia się między innymi w *Ogrodzie panińskim* Wespazjana Kochowskiego: „Fenestra caeli Fulgen[tius] / Oknem niebieskim Panna; wiedząc trudną drogę / drzwiami w Niebo, zaż się tam oknem wcisnąć może?”, W. Kochowski, *Ogród paniński pod sznur Pisma świętego*, [...] *wymierzony* [...], Kraków: Dziedzice Krzysztofa Schedla, 1681, IX 72, s. 104; św. Fulgencjusz z Ruspe (Fulgentius episcopus Ruspensis), biskup afrykański z V/VI wieku, *Sermo XXXVI, De laudibus ex partu Salvatoris*: CPL 844, PL 85, kol. 889 A–900 A.

⁵⁵ J 14,14: „Si quid petieritis me in nomine meo, hoc faciam” – „Jeśli mię o co będziecie prosić w imię moje, to uczynię”; por. także: J 16,23: „Si quid petieritis Patrem in nomine meo, dabit vobis” – „Jeśli o co prosić będziecie Ojca w imię moje, da wam”.

Imię Jezusowe jest imię Boże, imię Syna Bożego. Prosić Boga Ojca na imię Jezusowe jest prosić o to, co do zbawienia należy, bo imię Jezus tłumaczy się Zbawiciel⁵⁶.

Modlitwa twoja niech będzie o rzeczy zbawienne, a przez zasługi Naświętsze Jezusa czyniona.

15. Jałmużna

„Ponebant eum ad portam templi, quæ dicitur Speciosa” (Act[a] 3)⁵⁷.

„Kładli go przy bronie kościelnej, która się zwała Gładka⁵⁸” (w *Dziejach Apost[olskich]* w roz[dziale] 3).

Piotr święty uzdrowił chromego, który prosił jałmużny przy bronie kościelnej Gładka nazwanej. Sumnienie otwarte u spowiedzi jest broną do kościoła dusze, przybytku Pańskiego.

Ta brona trzeba, żeby była gładka, to jest czyste i piękne sumnienie, a tak chore życie twoje będzie łatwo od namiestnika Chrystusowego uzdrowione.

16. Bóg zapłać

„Deo autem gratias, qui dedit nobis victoriam”.

„Bogu chwała, że nam dał zwycięstwo” (w *Liście do Koryńczyków* w ro[zdziale] 15)⁵⁹.

⁵⁶ Imię „Jezus” oznacza „JHWH zbawia” lub „JHWH jest zbawieniem”, por. także Mt 1,21.

⁵⁷ Dz 3,2: „Ponebant quotidie ad portam templi, quæ dicitur Speciosa” – „A niektóry mąż, który był chromy [...] którego na każdy dzień kładziono u drzwi kościelnych, które zowią Ozdobne”.

⁵⁸ Jedna z ośmiu bram Jerozolimy, *Sha'ar-HaRachamim*, nazywana Piękną, Złotą; prowadzi na wzgórze świątynne, według tradycji przez nią Chrystus wjechał do Jerozolimy.

⁵⁹ 1 Kor 15,57: „Lecz dzięki Bogu, który nam dał zwycięstwo”.

Zwycięstwo nasze jest Krzyż Chrystusów. Dziękujmy Bogu zawsze za to, kiedykolwiek na nas utrapienie albo krzyż dopuści.

Kochać się w Krzyżu.

17. Pacierze

„Septies in die laudem dixi tibi” (*Psal[mus]* 118)⁶⁰.

„Siedm razy na dzień oddawałem chwałę Tobie” (w *Psal[mie]* 118).

Staruszek Dawid święty siedm razy na dzień pacierze mówił. Siedm razy znaczy siedm cnót: wiarę, nadzieję, miłość, sprawiedliwość, roztropność, wstrzemięźliwość, męstwo. Wiara, miłość i nadzieja w Bogu uczynione cnoty. Sprawiedliwość znaczy czyste sumnienie. Roztropność – mądre kierowanie spraw swoich. Wstrzemięźliwość znaczy umartwienie ciała, męstwo – odwagę na znoszenie wszelkich ciężkości.

Miej cnoty, gdy pacierze mówisz, a będzie modlitwa twoja przyjemna Bogu.

Bibliografia

Źródła

Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam editio electronice, http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1546-04-08,_Sancti_Auctores,_Vetus_Testamentum_'Vulgata_Clementina',_LT.pdf.

Biblia to jest księgi Starego i Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego [...] przez Jakuba Wujka z Wągrowca [...], Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1599.

Dekkers E., *Clavis Patrum Latinorum*, Steenbrugge 1995.

Fulgentius Ruspensis, *Sermo XXXVI, De laudibus ex parte Salvatoris*, w: *Liturgia Mozarabica* (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, ed. J.-P. Migne, t. 85), Parisiis 1862.

⁶⁰ Ps 118,164: „Siedmkroć przez dzień chwałęm tobie dawał”.

- Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, przeł. i oprac. J. Korczak (Zródła Myśli Teologicznej, t. 46), Kraków 2008.
- Hincza M., *Chwała z Krzyża, której i sobie i nam nabył Jezus ukrzyżowany [...]*, Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1641.
- Hieronymus Presbyter, *Commentariorum in Evangelium Matthaei ad Eusebium libri quatuor* (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, ed. J.-P. Migne, t. 26), Parisiis 1845.
- Hieronymus Presbyter, *Opera*, Pars I: *Opera exegetica 7, Commentariorum in Matheum libri IV*, ed. D. Hurst, M. Adriaen (Corpus Christianorum. Series Latina, t. 77), Turnhout 1969.
- Hugo a Sancto Victore, titulus XXIV: *De unguento descendente a Christo in oram*, w: *Miscellanea III* (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, ed. J.-P. Migne, t. 127), Parisiis 1853.
- Jaroszewicz F., *Matka świętych Polska [...]*, Kraków: Stanisław Stachowicz, 1767.
- Kochowski W., *Ogród paniński pod sznur Pisma świętego, [...] wymierzony [...]*, Kraków: Dziedzice Krzysztofa Schedla, 1681.
- Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie*, wstęp, przeł. i oprac. C. Gil, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne” 2 (2009), s. 143–378.
- Lacki A.T., *Pobożne pragnienia. Trzema księgami przez wielebno ojca Hermana Hugona Societatis Jesu łacińskim opisane językiem [...] polskim przetłumaczone wierszem*, Kraków: J. Schedel, 1697.
- Mieleszko M., *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, red. nauk. D. Chemperek, Warszawa 2010.
- Nowicka-Struska A., „Strzały serdeczne z Pisma świętego i ojców świętych zrobione, a od dusze nabożnej ku niebu wypuszczone”. Siedemnastowieczna adaptacja Pia desideria Hermana Hugona z rękopisu lubelskich karmelitanek bosych klasztoru Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, „Terminus” 18 (2016), z. 2 (38), s. 131–157.
- Osmolski T., *Konterfekt życia przykładowego [...]*, Kraków: Michał Józef Antoni Dyzewski, 1747.

Opracowania

- Bielak A., *W labiryncie teorii gatunkowej emblematu. Wokół zbioru Emblemata Zbigniewa Morsztyna*, w: *Ut pictura poesis / ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. A. Bielak, opieka nauk. P. Stępień, Warszawa 2013, s. 71–94.
- Borkowska M., *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002.
- Borkowska M., *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996.
- Buchwład-Pelcowa P., *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących. Bibliografia*, Wrocław 1981.

- Długosz J., *Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu (1630–1649)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 13 (1966), s. 91–169.
- Furmanik K., *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607–1998*, I, [cz.] 1–2: *Prowincja polska pod wezwaniem Ducha Świętego 1607–1750*, Kraków 2002.
- Gil C., *Słownik polskich karmelitanek bosych 16012–1914*, Kraków 1999.
- Gil C., *Życie codzienne karmelitanek bosych w XVII–XIX wieku*, Kraków 1997.
- Górska M., *Ut pictura emblema? Teoria i praktyka*, w: *Ut pictura poesis / ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. A. Bielak, opieka nauk. P. Stępień, Warszawa 2013, s. 31–46.
- Grześkowiak R., *Dialogi dzieł dawnych. Studia o intertekstualności literatury staropolskiej*, Gdańsk 2018.
- Grześkowiak R., „*Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego*”. *Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie Pia desideria Hermana Hugona*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 249–299.
- Grześkowiak R., Niedźwiedź J., *Nieznane polskie subskrypcje do emblematów Ottona van Veen i Hermana Hugona. Przyczynek do funkcjonowania zachodniej grafiki religijnej w kulturze staropolskiej*, „Terminus” 14 (2012), z. 25, s. 47–68.
- Grześkowiak R., Niedźwiedź J., *Wstęp*, w: M. Mieleśzko, *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, red. nauk. D. Chemperek, Warszawa 2010.
- Gwóźdź J., *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015.
- Krzywy R., *Wstęp*, w: A. Alciatus, *Emblematum Libellus. Książeczka emblematów*, przeł. i koment. A. Dawidziuk, B. Dziadkiewicz pod kier. M. Mejora, wstęp i oprac. R. Krzywy, Warszawa 2002.
- Kwiatkowska-Frejlich L., *Funkcje potrydenckiej sztuki kościelnej. Nowożytny wystrój kościoła Brygidek w Lublinie*, Lublin 2009.
- Mazurkiewicz R., *Polskie średniowieczne pieśni maryjne. Studia filologiczne*, Kraków 2002.
- Minois G., *Historia starości od antyku do renesansu*, przeł. K. Marczevska, Warszawa 1995.
- Nowicka-Struska A., *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008.
- Nowicka-Struska A., *Listy w kręgu kulturowym karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku. Ze studiów nad rękopisami z Biblioteki Karmelitanek Bosych*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5: *Stulecia XVII–XIX. Nowa perspektywa historycznoliteracka*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 193–213.
- Nowicka-Struska A., *Nieznany cykl Emblematy na obraz dziada z rękopisu karmelińskiego Bonawentury od św. Stanisława, Frezera*, w: *Inwencja i inspiracja w kulturze wczesnonowożytnej*, red. M. Pieczyński, B. Niebelska-Rajca, Warszawa 2018, s. 252–267.

- Ozorowski E., *Frezer Stanisław, Bonawentura od św. Stanisława*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H.E Wyczawski, Warszawa 1981.
- Pelc J., *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Praz M., *Studies in Seventeenth-Century Imagery*, Roma 1975.
- Smagacz A., *Karmelici bosy w Lublinie 1610–1864*, Lublin 2012.
- Targosz K., *Piórem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII wieku o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków 2002.
- Wanat B.J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.
- Wider D., „*Pieśni Salomonowych o duszy zakonnej wytłumaczenie*” o. Bonawentury Frezera OCD (1638–1687), w: *Karmelici bosy w Polsce 1605–2005. Księga jubileuszowa*, red. C. Gil, Kraków 2005, s. 387–407.